

MARIA DOMAŃSKA-NOGAJCZYK

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

TOMASZ WÓJCIK

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Seria wydawnicza: *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918* — omówienie

Kieleccy historycy zatrudnieni w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, współpracujący z prof. Wiesławem Cabanem, prowadząc badania własne i uczestnicząc w licznych konferencjach i spotkaniach naukowych, doszli do właściwego — jak się okazało — wniosku, że istnieje potrzeba powołania zespołu badawczego, który podjąłby się rozpoznania i zinwentaryzowania rozproszonej spuścizny memuarystycznej i epistolarnej Polaków z Ziem Zabrzanych. Docenili wartość pamiętników i korespondencji jako źródła poznawczego, które w formie niewykorzystanych rękopisów przechowywane są w magazynach licznych archiwów i bibliotek, zarówno krajowych, jak i zagranicznych.

W 2012 roku powołany został pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Cabana zespół, w którego skład weszli historycy z ośrodków krajowych i zagranicznych: dr Anna Brus — Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk (dalej: PAN), mgr Wojciech Cedro (doktorant) — Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego (dalej: IH UJK) w Kielcach, mgr Kamila Cybulska — (doktorantka) IH UJK w Kielcach, mgr Maria Domańska-Nogajczyk — UJK w Kielcach, prof. dr hab. Tadeusz Epsztein — Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, doc. dr Olga Gorbatscheva — Państwowy Uniwersytet w Mińsku, prof. dr hab. Henryka Ilgiewicz — Instytut Badań Kultury Litwy, dr Krzysztof Karbownik, dr hab. Tomasz Kargol — Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: IH UJ), prof. dr hab. Norbert Kasperek — Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, dr hab. Jarosław Kita — Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, dr hab. Rafał Kowalczyk — Instytut Historii

Uniwersytetu Łódzkiego, prof. dr Svitlana Kravchenko — Wołyński Narodowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki, dr hab. Jacek Legieć — IH UJK w Kielcach, dr hab. Lidia Michalska-Bracha — IH UJK w Kielcach, dr hab. Jerzy Z. Pająk — IH UJK w Kielcach, dr hab. Wojciech Piotrowski UJK Filia w Piotrkowie Trybunalski, dr hab. Małgorzata Przeniosło, prof. dr hab. Marek Przeniosło — IH UJK w Kielcach, dr Alexandr Radziuk — Państwowy Uniwersytet w Mińsku, prof. dr hab. Jerzy Szczepański — IH UJK w Kielcach, dr hab. Andrzej Szmyt — Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, dr hab. Krzysztof Ślusarek — IH UJ, prof. dr hab. Stanisław Wiech — IH UJK w Kielcach, dr Tomasz Wójcik — UJK w Kielcach, prof. dr hab. Zbigniew Wójcik — Instytut Historii Nauki PAN.

Doceniając wagę źródeł memuarystycznych i epistolarnych dla dalszych pogłębionych badań dotyczących dziejów omawianego okresu, zespół wystąpił w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (dalej: NPRH) do Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (dalej: MNiSW) z propozycją realizacji projektu badawczego, którego zadaniem miała być dokumentacja pamiętników i kolekcji listów polskich autorów z Kresów, znajdujących się w archiwach i zbiorach bibliotecznych Anglii, Białorusi, Francji, Litwy, Polski, Rosji i Ukrainy, a wynikiem końcowym edycja wybranych materiałów (do tej kwestii jeszcze wrócimy).

Z końcem 2012 roku MNiSW przyznało w ramach NPRH — Moduł 1 (umowa nr 0083/NPRH2/H11/81/2012) środki finansowe na realizację projektu *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918*, który realizowano w latach 2013–2017.

Przy realizacji projektu współpracowano z historykami rosyjskimi, głównie z doc. dr Swietłaną Muliną i doc. dr Anną Krich z Omska, które uczestniczą w zespole badawczym realizującym w ramach IH UJK projekt NPRH *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku — XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej*¹ (umowa nr 0098/NPRH/3H12/82/2014).

Historycy białoruscy, litewscy, polscy, rosyjscy i ukraińscy, którzy uczestniczyli w realizacji projektu, zaprezentowali wyniki swych badań na międzynarodowej konferencji naukowej *Rola i miejsce dziewiętnastowiecznych pamiętników i listów w badaniach historycznych i literackich* zorganizowanej w dniach 9–10 czerwca 2016 roku przez Uniwersytet Jana Kochanowskiego

¹ W ramach serii wydawniczej *Polacy — Syberia. XVIII–XX wiek*, ukazały się dotychczas dwie publikacje: A. Skolimowski, *Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895)*, wstęp, oprac., red. W. Caban, J. Szczepański, Kielce 2015; *Kościół katolicki na Syberii Zachodniej w XIX i początkach XX wieku (szkice historyczne, materiały, dokumenty)*. Do druku publikację przygotował Wasylj Chaniewicz, red. W. Caban, J. Legieć, Kielce 2017.

w Kielcach, Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego, Gminę i Miasto Chęciny, Instytut Badań Literackich PAN w Warszawie, Zespół Studiów Słowiańskich i Wschodnioeuropejskich oraz Komitet Nauk Historycznych PAN w Warszawie².

W trakcie przeprowadzanych kwerend archiwalnych i bibliotecznych powołano komitet redakcyjny dla serii wydawniczej *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918*. W skład Komitetu Redakcyjnego weszli Wiesław Caban (Kielce) — przewodniczący, Henryka Ilgiewicz (Wilno), Norbert Kasperek (Olsztyn), Svitlana Kravchenko (Łuck), Marek Przeniosło (Kielce), Jerzy Szczepański (Kielce), Krzysztof Ślusarek (Kraków), Stanisław Wiech (Kielce).

Poza serią wydawniczą, w ramach projektu, zaplanowano wydanie drukiem katalogu rejestrującego odnalezione w archiwach i bibliotekach pamiętniki i kolekcje listów polskich autorów (do tej kwestii jeszcze wrócimy).

Użyty w tytule serii termin „kresy” po raz pierwszy wprowadził do polszczyzny, według Jacka Kolbuszewskiego³, Wincenty Pol w „rapsodzie rycerskim” pt. *Mohort*⁴, przez termin „kresy” rozumiejący „żyjące odrębnym, własnym rytmem odległe pogranicze”, którego realia odtworzył według przekazanej mu tradycji ustnej. Nie wiemy, skąd W. Pol zaczerpnął pojęcie „kresów” i czy był jego autorem, czy, jak sugeruje Jacek Kolbuszewski, zaczerpnął je ze słownika swych informatorów⁵. Autor *Mohorta* w następujący sposób objaśnił pojęcie kresów: „Kresy oznaczały tedy w istocie linię wojskowego pogranicza od Kozaczyzny i Ordy tatarskiej, siedzących podówczas jeszcze na ujściu Dniepru i na dolnym Dniestrze”⁶.

Wspomniany termin „kresy” jest używany w niniejszym artykule zamienienie z terminem „Ziemie Zabrane”⁷, które obejmowały, jak pisze Leszek Zasztowt, obszary:

² Konferencja organizowana w ramach projektów NPRH: *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918*, kierownik projektu prof. dr hab. Wiesław Caban, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (nr 0083/NPRH2/H11/81/2012); *Archiwum kobiet: piszące*, kierownik projektu dr hab. prof. Instytut Badań Literackich Monika Rudaś-Grodzka, Instytut Badań Literackich PAN (nr 11H 12 0090 81).

³ J. Kolbuszewski, *Legenda Kresów w literaturze XIX wieku*, „Odra” 1982, nr 12, s. 50; *idem*, *Kresy*, Wrocław 1995, s. 6; K. Handke, *Pojęcie „kresy” na tle relacji centrum-peryferie*, [w:] *Kresy — pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 56.

⁴ *Mohort. Rapsod rycerski z podania*. W. Pol pisał go w latach 1840–1852. Wydany drukiem w Krakowie w 1854 roku. Zob. *Nowy Korbut*, t. 9, oprac. zespół pod kier. I. Śliwińskiej, S. Stupkiewicza, Warszawa 1972, s. 44.

⁵ J. Kolbuszewski, *Kresy...*, s. 18.

⁶ *Ibidem*; K. Handke, *op. cit.*, s. 56–57.

⁷ Do historiografii i publicystyki termin „Ziemie Zabrane” wprowadził Maurycy Mochnacki w 1834 roku, używając terminu tzw. zabrzanych guberni. Zob. M. Mochnacki, *Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, t. 1, oprac. i przedm. S. Kieniewicz, Warszawa 1984,

Litwy, Białorusi i prawobrzeżnej (tj. leżącej na prawym brzegu Dniepru) Ukrainy, traktowanych jako integralne tereny nie Polski, a dawnej Rzeczypospolitej. Różnica polega więc na tym, że zarówno żywioł litewski, jak i żywioł ruski były integralnymi składnikami tego państwa. Państwo to było zaś Rzeczypospolitą Obojga Narodów. Było oficjalnie państwem polsko-litewskim, w domyśle (i nieoficjalnie) polsko-litewsko-ruskim⁸.

Należy przypomnieć, że w historiografii używano dla określenia ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, położonych za Bugiem i Niemnem następujących określeń: „Ziemie Zabrane”, „Litwa i Ruś” lub „Kresy Wschodnie”. Jak podkreśla Stefan Kieniewicz: „nazwy te stosowane były wymiennie; a przecież każda z nich miała nieco inny sens, inne zabarwienie uczuciowe, implikowała odmienne treści polityczne”⁹.

Ziemie Zabrane, określane przez Petersburg jako „gubernie zachodnie” Cesarstwa Rosyjskiego, w latach 30. i 60. XIX wieku stały się miejscem świadomej rusyfikacji, zmierzającej do zatarcia polskości, co w konsekwencji dawało podwaliny pod budowę programów narodowych: białoruskiego, litewskiego i ukraińskiego¹⁰.

Problemy te znalazły odzwierciedlenie w opublikowanych pamiętnikach i listach, które ukazały się w ramach serii wydawniczej *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918*.

Serię otwiera tom pierwszy *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (Materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)* składający się z trzech opracowań źródłowych. Pierwsze opracowanie *Pamiętnik Stanisława Aleksandrowicza 1914–1918* jest fragmentem szerszego materiału, w którym znajdziemy relacje zarówno na temat okresu przedwojennego, jak i powojennego. Stanisław Aleksandrowicz¹¹ (1895–1982), major 13 Pułku Ułanów Wileńskich, spisał pamiętnik w majątku Pośpieszki¹². Opublikowany fragment składa się z dwóch części. Pierwsza obejmuje wspomnienia od sierpnia 1914 roku do 18 września 1915 roku. Druga dotyczy okresu od 17 września 1915 do grudnia 1918 roku. Drugie opracowanie zawiera dziariusz Tadeusza Hryniewicza, pracownika Banku Ziemskiego w Wilnie. Dziennik rejestruje

s. [59], 61; zob. także S. Kieniewicz, *Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej*, „Przegląd Wschodni” 1, 1991, z. 1, s. 4.

⁸ L. Zasztowt, recenzja wydawnicza książki *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych — rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, mps, s. 2.

⁹ S. Kieniewicz, *Kresy. Problem Litwy i Rusi w dobie porozbiorowej*, „Tygodnik Powszechny” 1989, nr 46, s. 1.

¹⁰ A. Nowak, *Kresy — historia bez końca*, [w:] *Dzieje Kresów*, red. M. Kowalcuk-Kędzierska, Kraków [2006], s. nlb.

¹¹ *Zarys historii wojennej 13-go Pułku Ułanów Wileńskich. Z polecenia Wojskowego Biura Historycznego oprac. Porucznik Stanisław Aleksandrowicz*, Warszawa 1929.

¹² Majątek należał do Antoniego Aleksandrowicza, syna brata jego dziadka Stanisława.

zapisy dotyczące tylko 1915 roku. Autor, mimo ewakuacji banku i części jego pracowników, pozostał w mieście, gdzie mieszkał wraz z matką. Aby uniknąć przymusowego wysiedlenia, T. Hryniewicz zaciągnął się do milicji miejskiej, gdzie wykonywał prace urzędnicze¹³. Tom zamyka *Dziennik Wacława Wincentego Łubieńskiego 1915–1916*. Wacław W. Łubieński pochodził z Kielecczyny, był synem Pawła, publicysty i działacza gospodarczego. Sam W.W. Łubieński posługiwał się tytułem hrabiowskim. Dziennik obejmuje zapisy dotyczące okresu od 12 grudnia 1915 do stycznia 1916 roku. Opublikowane w tomie pierwszym pamiętnik i dzienniki dostarczają bez wątpienia nowych, nieznanych dotąd informacji na temat Wilna i Wileńszczyzny w okresie I wojny światowej.

Drugi tom serii otwiera publikacja pt. *Michał Brensztejn. Dziennik 1915–1918. Część I: rok 1915 i 1916*. Michał Brensztejn (1874–1938), autor pamiętnika¹⁴, był w Wilnie osobistością bardzo znaną. Pochodził z Telsz na Żmudzi, był synem Konstantego — pułkownika dragonów — i Marii z Marczewskich. Studiował w Krakowie archiwistykę i bibliologię. W końcu lat 90. XIX wieku osiadł na stałe w Telszach, brał udział w pracach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. W 1910 roku wraz z rodziną przeniósł się do Wilna i w tymże roku został zaproszony do pracy w Zarządzie TPN. M. Brensztejn prowadził działalność publicystyczną, naukową i literacko-dziennikarską. W 1915 roku wstąpił do wileńskiej milicji obywatelskiej, pełnił funkcję sekretarza komendy głównej, kierował Biurem Statystycznym wileńskiego Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej. Po wznowieniu działalności przez Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie pracował w latach 1919–1925 jako bibliotekarz, a od 1925 roku aż do śmierci kierował Działem Rękopisów¹⁵.

Dziennik M. Brensztejna, jak podkreślają autorzy opracowania, jest doskonałym źródłem historycznym. Autor precyzyjnie przekazuje informacje o wydarzeniach, w których prawdopodobnie sam uczestniczył, skąpi jednak osobistego komentarza. W dzienniku znajdujemy zarządzenia władz okupacyjnych, fragmenty artykułów z wileńskich czasopism. Autor, dokonywał uzupełnień wcześniejszych zapisów w wypadku, kiedy epizod opisany wcześniej

¹³ Zob. *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej*, oprac., wstęp i przypisy M. i M. Przeniosło, Kielce 204, s. 13.

¹⁴ Rps BN, sygn. II.10610 — t. 1, 15 V–31 XII 1915 mf. 63017, t. 2, 1 I–31 XII 1916 mf. 63017, t. 3, 1 I–17 XII 1917 mf. 63019, t. 4, 1 I–31 XII 1918 mf. 10610; mf znajduje się również w Bibliotece Uniwersyteckiej w Kielcach, sygn. 191; fragmenty dziennika zostały wydane drukiem w opracowaniu zbiorowym, zob. *Teraz będzie Polska. Wybór pamiętników z okresu I wojny światowej*, wstęp, oprac. i przypisy A. Rosner, Warszawa 1988, s. 52–[76].

¹⁵ W. Nowodworski, *Ś.p. Michał Eustachy Brensztejn*, „Przegląd Biblioteczny” 12, 1938, z. 4, s. [303]–308; S. Kościakowski, *Ś.p. Michał Brensztejn*, „Ateneum Wileńskie” 13, 1938, z. 1, s. I–XLV; M. Brensztejn. *Dziennik 1915–1918. Część I: rok 1915 i 1916*, oprac., wstęp i przypisy M. Przeniosło, M. Przeniosło, Kielce 2015, s. 9–10.

korelował z bieżącymi wydarzeniami. Autor dziennika zasługuje na pogłębione badania, w trakcie których niewątpliwie pomocna będzie niniejsza publikacja¹⁶.

Trzeci tom zatytułowany *Nieznane listy z Ziem Zabrzanych* składa się z pięciu opracowań źródłowych. Publikacja, poświęcona jest wybranej korespondencji pochodzącej z archiwów i bibliotek litewskich i rosyjskich: Państwowego Archiwum Historycznego Litwy w Wilnie, Państwowego Archiwum Rosyjskiej Federacji w Moskwie (dalej: GARF), Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie oraz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Opracowanie pierwsze *Listy z Bohdaniszek do Michała Kazimierza Römera*¹⁷, autorstwa Anny Brus, zawiera korespondencję z lat 1866–1872, której nadawcami byli Konstanty Towgin, rządcą majątku Bohdaniszki, oraz żona M.K. Römera — Konstancja z Tukałów. Listy rządcy K. Towgina (korespondencja obejmuje 25 listów) mają charakter szczegółowych i systematycznych sprawozdań, pisanych w miarę regularnie i opisujących codzienną pracę w majątku Bohdaniszki. Z kolei emocjonalna korespondencja Konstancji Römer (11 listów) przepełniona jest troską o męża i dzieci. Zapoznając się z treścią listów, znajdziemy również opisy dotyczące spraw rodzinnych, majątkowych i funkcjonowania gospodarstwa.

Drugie opracowanie — *Listy Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły*¹⁸ i *Władysława Zahorskiego*¹⁹ — autorstwa Henryki Ilgiewicz, to korespondencja Wandalina Szukiewicza (1852–1919)²⁰, ziemianina, archeologa amatora i członka TPN w Wilnie. Korespondencja obejmuje listy z lat 1900–1919, adresowane do dwóch wybitnych postaci życia naukowego i kulturalnego Wilna z przełomu XIX i XX wieku — Lucjana Uziębły (1864–1942) i Władysława Zahorskiego (1855–1927).

Listy, zdaniem H. Ilgiewicz, są ważnym źródłem informacji, dotycząc nie tylko działalności naukowej i społecznej nadawcy i adresatów, lecz dostarczają także wiedzy na temat funkcjonujących w tym okresie wileńskich towarzystw i instytucji kultury²¹. W. Szukiewicz w listach informował o wydanych i planowanych publikacjach naukowych i popularnonaukowych, prowadzonych

¹⁶ *Ibidem*, s. 9, 11–12.

¹⁷ Rps Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F1-F894-F895.

¹⁸ Rps Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F151-236.

¹⁹ Rps Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie, sygn. F1135-8.

²⁰ Fragmenty listów Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły z 22 stycznia 1908 roku i 6 stycznia 1916 roku zostały opublikowane w H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 134–135, 180, 203, 217, 219.

²¹ Między innymi Muzeum Nauki i Sztuki, Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, Towarzystwo Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa, Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Muzeum TPN. Zob. także H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005; *idem, Societates Academicae Vilnenses...*, Warszawa 2008.

pracach archeologicznych, porządkowaniu zbiorów muzealnych między innymi w Muzeum TPN w Wilnie, o swych sukcesach na polu działalności społecznej i naukowej. Opisywał relacje rodzinne i stan zdrowia²². Korespondencja obejmuje 56 listów, w tym do L. Uziębły (12) i do W. Zahorskiego (44).

Kolejne opracowanie — *Listy Celiny i Zofii Lewoniewskich do siostry Stanisławy z lat 1906–1907*²³ — autorstwa Małgorzaty Komzy, zawiera listy Celiny i Zofii Lewoniewskich, córek Władysława Lewoniewskiego, doktora medycyny i właściciela dworu w Bolcach²⁴, do siostry Stanisławy, która w tym czasie studiowała rolnictwo w Krakowie. Autorka opracowania cytuje 10 wybranych listów z lat 1906–1907, dotyczących działalności oświatowej Celiny i Zofii. Siostry Lewoniewskie we dworze i w pobliskiej wsi prowadziły szkołę, troszczyły się o właściwe jej funkcjonowanie, uczyły pracowników pracujących we dworze i dzieci czytać i pisać, kształtowały świadomość narodową. Listy zawierają również ciekawostki dotyczące życia towarzyskiego ziemianstwa z okolicznych majątków.

Czwarte opracowanie — *Wybrana korespondencja polskich autorów z Ziem Zabrzanych w zbiorach Państwowego Archiwum Rosyjskiej Federacji w Moskwie* — autorstwa Katarzyny Cedro-Abramczyk, omawia wybraną korespondencję Polaków pochodzących z Ziem Zabrzanych przechowywaną w GARF. Do niniejszego opracowania autorka wybrała kolekcję 27 listów²⁵ z okresu 1809–1916. Korespondencja została podzielona na trzy bloki odpowiadające jej proveniencji. Pierwszy blok obejmuje cztery listy²⁶ adresowane do Kazimierza Zawiszy, ziemianina pochodzącego z guberni mińskiej, generała majora wojsk rosyjskich. Nadawcą dwóch listów jest generał litewski Michał Zabiełło. Pierwszy, zawiera informacje na temat sytuacji w Warszawie w 1809 roku, w drugim opisał epizody ze swego życia na tle zniszczeń i niedostatków spowodowanych wojnami napoleońskimi. Trzeci list stanowi zaproszenie wystosowane przez marszałka guberni grodzieńskiej Kazimierza Grabowskiego do K. Zawiszy, aby ten uczestniczył w złożeniu hołdu cesarzowi Aleksandrowi I. Czwarty, którego nadawcą był M. Siezieniewski, a adresatem Szymon Skirmunt (1747–1835), ma charakter raportu ekonomicznego dotyczącego folwarku Porzecze na Białorusi. Drugi blok obejmuje 20 listów, znajdujących się w fondzie 95. Pierwszych 11 pisanych w latach 1847–1865 adresowanych było do Zenona

²² H. Ilgiewicz, *Listy Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły i Władysława Zahorskiego*, [w:] *Nieznane listy z Ziem Zabrzanych*, red. S. Wiech, Kielce 2016, s. 73–74.

²³ Rps Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. F37-3838, F37-3840, F37-3842, F37-3843, F37-3844, F37-3848.

²⁴ Majątek w powiecie rosieńskim na Żmudzi.

²⁵ Fragmenty listów zostały wykorzystane również w innej publikacji. Zob. M. Komza, *Znaczenie lektury w życiu młodych ziemianek na początku XX wieku*, [w:] *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI–XX wiek)*, red. M. Jarczykówna, A. Bajor, Katowice 2012, s. 108–121.

²⁶ Rps GARF, sygn. f. 1818, f. 917.

Łopuszyńskiego, odbywającego w tym czasie służbę wojskową w Petersburgu. Są to listy matki, brata i przyjaciela, które: „dają wgląd w życie Polaków, którzy swoją karierę związali ze służbą w armii rosyjskiej”²⁷. Kolejne osiem listów z lat 1862–1864 adresowanych jest do Mikołaja Pihuty²⁸, o którym nie mamy żadnych szczegółowych informacji. Listy pochodzą od najbliższej rodziny i innych osób i dokumentują dobroczynną działalność adresata. Blok zamykają dwa listy z 1866 roku Stanisława²⁹ i M. Wikszemskich, adresowane do studiującego w Petersburgu syna Antoniego. Trzeci blok obejmuje trzy listy z fondu 1463 adresowane do Włodzimierza Łęskiego, właściciela Starzynek³⁰ w powiecie mińskim. Listy, których nadawcami są pracownicy majątku i tartaku, pochodzą z okresu I wojny światowej, zawierają informacje dotyczące dóbr rodziny Łęskich.

Tom zamykają *Listy do hrabiego Franciszka Xawerego Pusłowskiego z czasów jego pobytu w Moskwie* opracowane przez Paulinę Bies. Są to cztery listy³¹ z okresu I wojny światowej adresowane do Franciszka Ksawerego Pusłowskiego (1875–1968), kolekcjonera, dyplomaty i poety, który w okresie internowania w Moskwie skupił wokół siebie liczną Polonię, aktywnie uczestniczącą w życiu kulturalno-narodowym stolicy Imperium³². Nadawcą dwóch listów była kobieta o zdrobnieniu Ziunia. Jej korespondencja dostarcza czytelnikowi informacji na temat pomocy niesionej uwięzionym legionistom i Polakom wywiezionym w głąb Rosji. Trzeci list nadesłała Maria Tuszkowska, jest to *de facto* odpowiedź na apel „Dziennika Kijowskiego”, do czytelników

²⁷ K. Cedro-Abramczyk, *Wybrana korespondencja polskich autorów z Ziem Zabrzanych w zbiorach Państwowego Archiwum Rosyjskiej Federacji w Moskwie*, [w:] *Nieznane listy z Ziem...*, s. 186.

²⁸ Autorka nie rozwiązała poprawnie brzmienia nazwiska, nie chodzi o Mikołaja Pisutę, ale o Mikołaja Pihutę. Zob. *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 2. *Listy rękopiśmienne i drukowane*, Kielce 2017, s. 295.

²⁹ Autorka zamiast Stanisława Wikszemskiego podaje Manisława Wikszemskiego. Przy cytowaniu listu podaje właściwe imię.

³⁰ Wieś i dobra poradziwiłowskie położone nad rzeką Starzynką. Zob. R. Afanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3. *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław 1992, s. 134–135.

³¹ Rps GARF, sygn. F1463 op. 3 d. 2088, 2096, 2714.

³² M. Rostworowski, *Pusłowski Franciszek Ksawery*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej PSB): t. 29, Wrocław 1986, s. 418–421. Zob. również U. Oettingen, *Franciszek Ksawery Pusłowski w służbie wojskowo-dyplomatycznej w latach 1918–1924*, „Krzysztofor” 2015, nr 23; *idem*, *Zaangażowanie rodziny Pusłowskich w rozwój przemysłu na Litwie i w Królestwie Polskim w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 8, red. W. Puś, J. Kita, Łódź 2010, s. [103]–119; *idem*, *Miedzy Austrią a Rosją. Poglądy społeczno-polityczne Emanuela i Ksawerego Pusłowskich z czarkowsko-krakowskiej linii rodu na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Lojalizm czy realizm? Polacy wobec władzy rosyjskiej w XIX wieku*, red. M. Nowak, J. Szczepański, Warszawa 2013, s. 113–[136].

o nadsyłanie wierszy, które planowano wydać, a dochód uzyskany z tego tytułu miał być przeznaczony na utrzymanie ochronek dla polskich dzieci. M. Tuszkowska przesłała trzy wiersze-pieśni: *Modlitwa*, *Tęsknota* i *Powrót*³³. Nadawcą ostatniego listu adresowanego do F. Pusłowskiego był Stanisław Dunin-Karwicki, dziennikarz, działacz społeczny, członek Zarządu Koła Literatów i Dziennikarzy Polskich w Kijowie³⁴. W liście S. Dunin-Karwicki zwraca się do Pusłowskiego z prośbą o wsparcie inicjatywy wydania drukiem książki zbiorowej *Odgłosy*³⁵.

Czwarty tom zatytułowany *Polacy z Wilna i ze Żmudzi na zesłaniu. Pamiętnik Józefa Bogusławskiego i księdza Mateusza Wejta* zawiera dwa opracowania źródłowe. Pierwsze, zatytułowane *Sybirski pamiętnik*³⁶, to wspomnienia pochodzącego z Grodzieńszczyzny Józefa Bogusławskiego (1818–1857), studenta Uniwersytetu w Dorpacie, członka Stowarzyszenia Ludu Polskiego, dwukrotnie aresztowanego za działalność spiskową (1839, 1846), a następnie zesłanego na Syberię Zachodnią. Wspomnienia obejmują okres od końca lat 30. XIX wieku do 1855 roku. Autor w lakoniczny sposób opisał pobyt w więzieniu i pierwsze zesłanie do Tambowa, gdzie przebywał do 1845 roku, szerzej natomiast zrelacjonował w pamiętniku okres drugiego zesłania (1848–1856).

Drugie zatytułowane *Wspomnienia z 1863 roku*³⁷ to relacja pochodzącego ze Żmudzi księdza Mateusza Wejta (lit. Veitas 1834–1923), uczestnika powstania styczniowego, który za udział w wydarzeniach 1863 roku został aresztowany i zesłany do guberni archangielskiej. Na zesłaniu przebywał siedem lat, do Kowna wrócił w 1872 roku na mocy ukazu carskiego wydanego w listopadzie 1871 roku. Wspomnienia księdza M. Wejta obejmują lata 1863–1914 i zawierają cenne informacje dotyczące działalności parafii rzymskokatolickich na Syberii i w innych regionach Cesarstwa Rosyjskiego³⁸.

Uzupełnieniem czwartego tomu jest aneks *Szymon Tokarzewski. Siedem lat katorgi. Pamiętnik z lat 1846–1857*³⁹. Autor opracowania postanowił zamieścić wspomnienia S. Tokarzewskiego ze względu na bliskie podobieństwo do wspomnień J. Bogusławskiego w kwestii zarówno treści, jak i opisów. Lektura pamiętnika przybliży czytelnikowi losy autora od momentu aresztowania w 1846 roku, poprzez drogę na katorgę i lata pobytu na zesłaniu.

³³ P. Bies, *Listy do hrabiego Franciszka Xawerego Pusłowskiego z czasów jego pobytu w Moskwie*, [w:] *Nieznane listy z Ziem...*, s. 231–237.

³⁴ Zob. M. Korzeniowski, *Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 15, 2011, s. 80–81.

³⁵ Ukazały się nakładem Stowarzyszenia Dom Polski w 1916 roku w Moskwie.

³⁶ Rps Biblioteka Jagiellońska, sygn. 5913.

³⁷ Rps Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. f. 1, d. 527, d. 999.

³⁸ Zob. także M. Veitas, *Katalikų Bažnyčios Sibire istorijos apybraiža*, Vilnius 2004.

³⁹ Przedruk z S. Tokarzewski, *Siedem lat katorgi. Pamiętnik Szymona Tokarzewskiego 1846–1857*, Warszawa 1907.

Wspomnienia J. Bogusławskiego, księdza M. Wejta i S. Tokarzewskiego, uzupełniają literaturę pamiętnikarską dotyczącą ruchów narodowyzwolenczych i losów Polaków z Ziem Zabrzanych zesłanych na Syberię.

Tom piąty serii nosi tytuł *Jan Witort. O syberyjskim zesłaniu i rusyfikacji Żmudzi*. Jedną z ciekawszych pozycji, która ukazała się w jej ramach, jest publikacja poświęcona Janowi Witortowi (1853–1903), działaczowi niepodległościowemu, zesłańcowi syberyjskiemu, etnografowi. Książka, jak podkreślają autorzy opracowania, ma z jednej strony przybliżyć działalność polityczną dwukrotnego zesłańca syberyjskiego, a z drugiej zwrócić uwagę czytelnika na jego bliżej nieznane prace poświęcone sytuacji polskości na Litwie w drugiej połowie XIX wieku. Sylwetkę J. Witorta i kalendarium jego życia przedstawił Zbigniew Wójcik.

W opracowaniu, znalazły się następujące teksty J. Witorta (pseud. J.W. Syromkomla): zachowany w rękopisie pamiętnik *Znad brzegów Morza Białego*⁴⁰ (tytuł autorski brzmi *Znad Morza Białego*) i artykuły ogłoszone drukiem na łamach prasy lwowskiej. Jeden cykl nosił tytuł *Szkice znad Niewiaży*⁴¹, a drugi *Żmudź współczesna*⁴². Nie mniej ciekawy okazał się tekst znajdujący się w rękopisie *Szkice znad Niewiaży*, który nie był publikowany w prasie lwowskiej, a znalazł się w niniejszym opracowaniu⁴³.

Czytając książkę, warto zwrócić uwagę na interesujące aneksy, które charakteryzują postawę Witorta i wnoszą nowe dane do biografii naszego bohatera. Wracając do pamiętnika *Znad morza Białego*, znajdziemy w nim informacje odnoszące się do działalności kółka spiskowego młodzieży wileńskiej, przebiegu aresztowania i lat spędzonych przez Wejta na zesłaniu. W narracji są również wątki wyrastające z obserwacji bezpośredniej, a przedstawiające między innymi stosunek urzędników różnego szczebla administracji państwowej, policji, kleru prawosławnego, a przede wszystkim lokalnej społeczności do polskich zesłańców. Należy również zwrócić uwagę na zamieszczone w pamiętniku opisy zwyczajów i obyczajów ludów zamieszkujących pobrzeże Morza Białego, których Witort nazywał Pomorcami⁴⁴.

⁴⁰ Rps Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. 7246/1, Papiery Bolesława i Marii Wyśłouchów, t. 72; drugi rps pt. *Autobiografia Witorta etnografa z terenów Litwy* znajduje się w Archiwum Naukowym Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Zob. J. Witort, *Autobiografia*, oprac. A. Kuczyński, Z. Wójcik, „Lud” 81, 1997, s. [209]–252.

⁴¹ Ukazały się we Lwowie 13 sierpnia 1899 r. „Tydzień” 7, nr 33. Dodatek literacki „Kuriera Lwowskiego” wydawanego przez Bolesława Wyśłoucha.

⁴² „Przegląd Wszechpolski” 3, 1897.

⁴³ Zob. *Jan Witort O syberyjskim zesłaniu i rusyfikacji Żmudzi*, wstęp, oprac., red. W. Caban, J. Szczepański, współ. Z. Wójcik, Warszawa 2017, s. [173]–189.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 11.

Do tej części dodano także wykaz publikacji J. Witorta w opracowaniu Z. Wójcika, sporządzony na podstawie kwerendy bibliotecznej⁴⁵.

Tom szósty serii zatytułowany jest *Seweryn Römer. Wspomnienia spisane w 1863 roku*. Seweryn Justus Aleksander Römer (1814–1890), członek znanej na Litwie rodziny Römerów, zdaniem Tamary Bairašauskaitė⁴⁶ spisał wspomnienia⁴⁷ za namową Rajnolda Tyzenhauza (1830–1881), ostatniego przedstawiciela linii tej rodziny na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, właściciela obszernych dóbr na Litwie i Białorusi (właściciel 100 tysięcy dziesięcin ziemi).

W przedmowie do wspomnień S. Römer pisze:

zachęcony usilnie do napisania pamiętników życia mojego musiałem zająrzeć w ubiegłe lata i jeszcze raz odwołuje do Ciebie, który mi tę pracę nastręczaśz i nawet jej wymagasz, aby Ci się wytłumaczyć z mej nieudolności. [...] W przesłanym Ci przed kilku dniami ustępie zarysowałem, w jaki sposób moje opowiadania pociągnę. Zgodziłeś się na tę słabą formę narracji, wybac mi nieokresanie języka, całe to pisanie brutto, bo na wygładzenie stylu czasu mi będzie za mało, i nawet trudność obejścia się bez obcej pomocy⁴⁸.

Wspomnienia Römera odnoszą się do lat 30. i 40. XIX wieku, jakkolwiek inwentarz Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk podaje, że to „Pamiętnik z 1863 r.”, co niestety jest mylące, nie dotyczy on bowiem okresu powstania styczniowego, tylko został spisany przez autora w 1863 roku⁴⁹.

Pamiętnik stanowi relację z okresu pierwszego zesłania (1831–1832). Seweryn towarzyszył wówczas ojcu podczas pobytu w Woroneżu, następnie autor opisał przymusowe osiedlenie w guberni kurlandzkiej i kilkumiesięczny okres po powrocie do Wilna. Römer pominął natomiast zesłanie do guberni wołogodzkiej, gdzie przebywał w latach 1839–1842. Relacje z pobytu, zamieścił w osobnym dzienniku, który przechowywany jest obecnie w Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk⁵⁰.

Dzięki wspomnieniom Römera poznajemy życie publiczne i prywatne litewskiej warstwy szlacheckiej. Na szczególne podkreślenie zasługują rozważania Seweryna na temat narodu i społeczeństwa, co jak podkreśla T. Bairašauskaitė,

⁴⁵ Pierwsza wersja została ogłoszona w: A. Kuczyński, Z. Wójcik, *Materiały do bibliografii podmiotowej i przedmiotowej Jana Michała Witorta*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2, 1998, s. [153]–181.

⁴⁶ T. Bairašauskaitė, *Seweryn Römer i jego wspomnienia spisane w 1863 roku*, [w:] *Dwórze i wieś na Litwie i Białorusi w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Warszawa 2014, s. 20.

⁴⁷ Rps Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk, sygn. F. 138-1515.

⁴⁸ S. Römer, *Wspomnienia spisane w 1863 roku*, oprac., wstęp i przypisy T. Bairašauskaitė, Warszawa 2017, s. [19].

⁴⁹ T. Bairašauskaitė, *op. cit.*, s. [19].

⁵⁰ *Ibidem*, s. 26.

w przypadku pamiętników szlachty litewskiej urodzonej w pierwszej połowie XIX wieku jest ewenementem⁵¹.

Publikację uzupełnia dziennik S. Römera, pisany od 16–28 kwietnia do 1–13 czerwca 1863 roku⁵². W dzienniku Römer opisał nastroje panujące w Wilnie w ostatnim okresie rządów generała gubernatora Władimira Nazimowa przed przyjazdem do miasta generała gubernatora wileńskiego, grodzieńskiego, kowieńskiego i mińskiego oraz głównego naczelnika guberni witebskiej i mohylewskiej, byłego ministra dóbr państwowych, generała adiutanta hrabiego Michaiła Nikołajewicza Murawjowa.

Uzupełnieniem tomu szóstego jest aneks, w którym zamieszczono: relację z udziału w powstaniu listopadowym Franciszka Karpią, kolegi S. Römera, relację z pobytu autora w majątku Karpiów, Johaniszkiele w powiecie upickim guberni wileńskiej oraz los pijarów wileńskich po kasacie klasztoru w latach 30. XIX wieku.

Tom siódmy serii to *Pamiętnik Emila Dybowskiego*. Emil Dybowski (1829–post 1914)⁵³, powstaniec, zesłaniec i pamiętnikarz pozostawił pamiętnik (w rękopisie)⁵⁴, który spisał na podstawie notatek prowadzonych na zesłaniu⁵⁵. Ostateczną wersję wspomnień, za radą szkolnego kolegi Aleksandra Jelskiego, przelał na papier. Jak pisał po latach:

Tu nastaje przerwa w obecnych notatkach — przerwa trwająca lat dwadzieścia sześć. Przez ten czas nastąpiło mnóstwo zmian w naszym życiu, wróciłem do kraju i zupełnie zapomniałem o notatkach z czasów pobytu na Syberii. W ten zdarza się potrzeba zobaczenia się z dawnym kolegą moim szkolnym, panem Aleksandrem Jelskim, w majątku jego w Zamościu. [...] Posłuchałem jego rady i po 26 leciech postanowiłem spisać to wszystko z mojej tułaczki, co się w pamięci mojej zachowało⁵⁶.

W pamiętniku Dybowski skrupulatnie opisał szlak syberyjski, życie codzienne daleko od kraju wśród ludzi mu nieznanych. Nie stronił od rozważań osobistych, pisał o strapieniach, rozczarowaniach, o tym, co sam przeżył i czego był świadkiem. We wspomnieniach, które są osobistym oglądem rze-

⁵¹ *Ibidem*, s. 20.

⁵² S. Romer, *op. cit.*, s. [135]–150.

⁵³ Autorka opracowania podała dokładną datę urodzenia E. Dybowskiego, czyli 27 lutego 1829, która znajduje się w bazie danych na stronie internetowej Kościoła Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich. Nie znamy natomiast dokładnej daty śmierci. Zob. *Pamiętnik Emila Dybowskiego*, oprac. wstęp, przypisy A. Brus, Warszawa, 2017, s. 19; zob. także W. Borkowska, *Emil Dybowski (1830)*, [w:] *PSB*, t. 6, Kraków 1948, s. 40–41.

⁵⁴ Rps Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, sygn. F. 1135 inw. 8 vol. 32. Drugi egzemplarz pamiętnika znajdował się przed 1939 rokiem w Bibliotece Narodowej, spłonął podczas powstania warszawskiego.

⁵⁵ Relacje spisane przez E. Dybowskiego, jak podkreśla A. Brus, należą do nielicznych w literaturze syberyjskiej relacji spisywanych na zesłaniu. Zob. *Pamiętnik Emila Dybowskiego...*, s. 19.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 127–128.

czywistości, odtworzył lata spędzone na Syberii, gdzie znalazł się mimo braku dowodów potwierdzających jego winę. Realistycznie przedstawił obraz życia swoich współziomków, pisząc o zbrodniach, romansach, plotkach i rzeczach poważnych. W pamiętniku pisze:

historia zaś pana Jastrzębskiego była następująca: [...] niepokój, tęsknota nie dają wypoczynku stęsknionemu; wyrabia sobie bilet do Krasnojarska, a tu wyprasza gubernatora, aby mu udzielił pozwolenie na pojechanie do Aczyńska, w jakim miasteczku, według pogłosek żona jego miała się zatrzymać. Pogłoski nie były fałszywe; rzeczywiście, pani Jastrzębska bawiła w Aczyńsku — tylko taka zaszła z nią zmiana, że z nazwiska była panią Jastrzębską a ze stosunków panią Piotrowską. Taka zmiana w jej usposobieniu i zupełne ofiarowanie się nie tylko duszą, ale i ciałem, wynikło jakoby z troskliwości w leczeniu, jaką pan Piotrowski jej okazał⁵⁷.

Publikację zaopatrzone w fotografie.

Omawianą serię zamyka publikacja *Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana ordynata Bispinga 1842–1892*.

Jan Bisping (1842–1893) pozostawił bardzo ciekawy pamiętnik, który spisał w latach 80. XIX wieku na podstawie własnego archiwum i pamiętników spisanych przez jego ciotkę Natalię z Bispingów hrabiankę Kicką⁵⁸. Pamiętnik wydano na podstawie kopii maszynopisu, która przechowywana jest w Dziale Rękopisów Ossolineum⁵⁹.

Wnikliwe zapiski pamiętnikarza pozwoliły autorom opracowania określić poglądy i ocenić postawę Bispinga. Jak podkreślają, Jan w wielu kluczowych sprawach reprezentował stanowisko typowe dla warstwy ziemiańskiej. Były to poglądy konserwatywne i głęboko religijne, a zarazem ultramontańskie⁶⁰.

Studiowanie pamiętnika pozwala na stwierdzenie, że religia, rodzina i kultywowanie tradycji miały istotny wpływ na poglądy autora⁶¹. Wyraźnie też widać, przywiązanie naszego bohatera do polskości, co jednocześnie nie przeszkadzało mu łączyć go — bez widocznych rozterek — z legalizmem

⁵⁷ *Ibidem*, s. 92.

⁵⁸ Kicka z Bispingów Natalia (1801–1888), malarka, kolekcjonerka, autorka prac archeologicznych. Zob. F. German, *Kicka z Bispingów Natalia Anna (1801–1888)*, [w:] *PSB*, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 385–386.

⁵⁹ Mps Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 13131/II. Nie posiadamy informacji na temat oryginału. W kopii, z której korzystali autorzy opracowania, znajduje się informacja o jego przepisywaniu. Ostateczna treść tej kopii znana jest z maszynopisu sporządzonego w 1934 roku. Pamiętnik oddany do oprawy introligatorskiej został skradziony. Trzydzieści dwa lata później przedstawiciel rodziny Krzysztof Bisping „dowiedział się, że trafił on do Ossolineum”. Zob. *Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana ordynata Bispinga 1842–1892*, oprac. wstęp i przypisy J.Z. Pająk, J. Szczepański, posłowie A.B. Bisping, Kielce 2017, s. [9]–10.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 13.

⁶¹ *Ibidem*, s. 174.

wobec państwa rosyjskiego i dynastii⁶². Jan odniósł się również do wdrażanej przez rząd reformy włościańskiej:

i nie obchodziło się to jednak bez trudności i rozruchów, gdyż chłopci, upojeni świeżo nadaną im wolnością, pracować do końca roku nie chcieli i gramot nie przyjmowali, myśląc że wszystkie grunta bez wykupu darmo im nadane będą⁶³.

W innym miejscu podkreśla:

W ogóle jednak nie możemy na chłopów narzekać, gdyż w tych trudnych i ciężkich chwilach wywłaszczenia, w pierwszym upojeniu, jakie po tylu wiekach niewoli nastąpiło i gdy uczuli się niezależnymi, mogli na szlachtę się targnąć, nie jednej zemście zadośćuczynić i do wielkich gwałtów się posunąć. [...] Pocziwy nasz lud jednak rad tych nie słuchał, wielką godność okazał i według mnie, na szacunek i wdzięczność naszą zasługuje. Oni biedacy wieki dla nas w krwawym pocie pracowali, a myśmy tak mało, a sprawiedliwie rzekłszy nic prawie dla ich dobrobytu, dla ich moralności i wykształcenia nie czynili⁶⁴.

W pamiętnikarskiej relacji Bispinga są także wynurzenia osobiste dotyczące okresu poprzedzającego wybuch powstania styczniowego i samego roku 1863⁶⁵. Poznajemy środowiska arystokratyczne (między innymi Radziwiłłowie, Tyszkiewiczowie, Sapiehowie, Hutten-Czapscy, Drucy-Lubeccy, Potoccy, Czartoryscy, Branicki i wiele innych), z którymi Jan pozostawał w bliskich relacjach. Warto zwrócić uwagę, co podkreślają autorzy opracowania, że w jego świecie ważniejsze były związki środowiskowe i towarzyskie, a nie poglądy polityczne⁶⁶.

Bisping dużo podróżował, wiele czasu spędzał w znanych europejskich kurortach, nawiązywał nowe znajomości⁶⁷. Jego pasją była sztuka. W trakcie wyjazdów zagranicznych zwiedzał najważniejsze europejskie galerie malarstwa w Paryżu, Dreźnie i we Florencji. Wszedł w posiadanie wielu obrazów znanych malarzy. Wielu z nich poznał osobiście, między innymi Henryka Siemiradzkiego⁶⁸ i Franciszka Krudowskiego⁶⁹.

Niewątpliwie studiowanie wspomnień ordynata pozwala naszkicować zbiorowy portret elit ziemiańskich Kraju Północno-Zachodniego, który znacznie różnił się od innych ziem Kresów, a tym bardziej Królestwa Polskiego. Autor

⁶² *Ibidem*, s. 133, 197–200.

⁶³ *Ibidem*, s. 116.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 116.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 129–132.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 17–18.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 72–112, 156–159, 208.

⁶⁸ Siemiradzki Henryk Hektor (1843–1902), malarz, rysownik, wybitny reprezentant europejskiego akademizmu. Zob. P. Szubert, A. Biały, *Siemiradzki Henryk Hektor*, [w:] *Słownik artystów polskich*, t. 10, Warszawa 2016, s. 478–494.

⁶⁹ Krudowski Franciszek (1860–1945), malarz, twórca obrazów o tematyce religijnej. Podczas pobytu w Rzymie wykonał sporo prac na zamówienie osób prywatnych. Zob. J. Białynicka-Birula, *Krudowski Franciszek*, [w:] *Słownik artystów polskich*, t. 4, Warszawa 1986, s. 274–275.

scharakteryzował podtrzymywane pieczołowicie i ze starannością tradycje domów rodzinnych i sąsiedzkich, nawiązał do kulturowanych z wielkim pietyzmem obyczajów na Litwie, jak na przykład barwny jarmark w Zelwie⁷⁰.

Opracowanie uzupełniają aneksy obejmujące dłuższe partie pamiętnika napisane w języku francuskim oraz dokumenty z archiwów rosyjskich — Rosyjskiego Państwowego Archiwum w Sankt Petersburgu i Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie. Publikacja zaopatrzona została w liczne fotografie.

Podsumowaniem prac zespołu badawczego jest dwutomowe wydawnictwo *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*. Katalog opracowano na podstawie specjalnie przygotowanej roboczej bazy danych, która powstała w wyniku kilkuletnich prac badawczych prowadzonych na UJK w Kielcach w ramach projektu NPRH *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918*. W bazie rejestrowano zasoby archiwalne i biblioteczne znajdujące się w Polsce, jak też poza jej granicami oraz źródła drukowane rejestrowane w bibliografiach krajowych i zagranicznych.

Tom pierwszy obejmuje pamiętniki rękopiśmienne i drukowane, tom drugi listy rękopiśmienne i drukowane. Trzecim odrębnym tomem jest *Indeks osobowy autorów pamiętników, listów i ich adresatów* obejmujący autorów pamiętników i listów. Z uwagi na charakter wydawnictwa i możliwość odrębnego funkcjonowania obydwu tomów zamieszczono część redakcyjną opracowania zarówno w pierwszym, jak i drugim tomie.

Materiały do katalogu obejmują lata 1795–1918 i dokumentują okres doby niewoli i rozbitcia kraju. Ze względu na charakter źródeł rękopiśmiennych i drukowanych taka chronologia nie zawsze mogła być zachowana. Uwzględnione zostały bowiem opisy zawierające pamiętniki i listy wychodzące w swym zasięgu czasowym poza ramy projektu *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918*, czyli poza okres zaborów, ale w swej treści zasadniczej dotyczą one ram chronologicznych przyjętych w toku realizacji projektu. Łączna liczba opisów bibliograficznych wynosi 5289, w tym: pamiętników rękopiśmiennych — 793, listów rękopiśmiennych — 2486, pamiętników drukowanych — 1534, listów drukowanych — 476.

Zasięg terytorialny *Materiałów do katalogu* obejmuje źródła autorstwa osób wywodzących się z Ziem Zabrzanych i piszących o Ziemiach Zabrzanych oraz osób nie pochodzących z tych terenów, ale o nich piszących. Uwzględniono również wspomnienia i listy Polaków pochodzących z Ziem Zabrzanych

⁷⁰ *Moje wspomnienia...*, s. 117–121.

— uczestników polskich walk narodowowyzwoleńczych, którzy w wyniku represji znaleźli się na Syberii. Polscy zesłańcy aktywnie uczestniczyli w życiu społeczno-kulturalnym, prowadzili działalność naukową i gospodarczą. W kwalifikowaniu pamiętników i listów wykorzystanych w *Materialach do katalogu* trudno było uniknąć sytuacji pogranicza zarówno geograficznego, jak i merytorycznego. Dotyczy to ludzi urodzonych i działających na Ziemiach Zabranych, a później przebywających na emigracji.

W *Materialach do katalogu* uwzględniono również *varia* obejmujące źródła, których nie można było jednoznacznie zakwalifikować jako pamiętników *sensu stricto*, ale ze względu na swą zawartość mogą być wykorzystane do badań o charakterze wieloaspektowym — etnograficznym, językowym, społecznym. *Varia* uzupełniono o: świadectwa epoki, *silva rerum*, notatki, sprawy dotyczące administrowania majątkami rodowymi, pieśni, baśnie, anegdoty, zbiory kazań. W odniesieniu do listów rękopiśmiennych w *variach* zamieszczono spuściznę epistolarną znanego lwowskiego historyka literatury Wilhelma Bruchnalskiego (1859–1938).

Redaktorzy wydawnictwa mają nadzieję, że materiały zamieszczone w katalogu zachęcą osoby prowadzące badania w tym zakresie do dalszych kwerend, w celu wyłuskania nieodnalezionych dotychczas materiałów źródłowych dotyczących polskich autorów z Ziem Zabranych. Jak wynika ze wstępnego rozpoznania uczestników projektu, archiwa regionalne i muzea na Litwie, Białorusi i Ukrainie kryją prawdopodobnie jeszcze ogromne bogactwa źródeł, które być może pozwolą rzucić nowe światło na problemy Polaków zamieszkujących Ziemię Zabrane. Wyniki badań zawarte w katalogu stanowią istotny punkt wyjścia do dalszych kwerend archiwalnych i bibliotecznych, których celem będzie uzupełnienie *Materialów do katalogu* o nową dokumentację źródłową.

Komitet redakcyjny serii wydawniczej *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918* planuje wydanie następujących publikacji:

1. *Powstanie listopadowe na ziemiach litewsko-ruskich w nieznanych dokumentach z bibliotek paryskich, wileńskich i kijowskich*, oprac. N. Kasperek.

2. *Z Witebska do Kraju Krasnojarskiego. Pamiętniki Maksymiliana Marksa (1816–1893)*, oprac. S. Leończyk.

3. *Pamiętniki Juliusza Rómla, t. 1: Dzieciństwo i młodość (1881–1899)*, oprac. M. Sala.

4. *Pamiętniki Juliusza Rómla, t. 2: Służba w armii rosyjskiej (1900–1913)*, oprac. J. Szczepański, W. Caban.

5. *Pamiętniki Juliusza Rómla, t. 3: W drodze do armii polskiej (1914–1918)*, oprac. J. Pająk, J. Szczepański.

6. *Pamiętnik Zofii Łepkowskiej z lat 1891–1907*, oprac. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik.

7. *Obraz polskiego ziemiaństwa na Wołyniu, Podolu i Ukrainie na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle korespondencji Antoniego Pruszyńskiego i wspomnień Antoniego Mikoszewskiego*, oprac. T. Kargol, K. Ślusarek.

Komitet redakcyjny podjął działania zmierzające do utworzenia zespołów, które podjęłyby się przygotowania obszernych informacji wraz z zamieszczeniem odpowiednich fragmentów „dzienników życia” Treterów (23 tomy, zawarty w nich materiał dotyczy Galicji Wschodniej, Ziem Zabrzanych, Królestwa Polskiego oraz Warmii i Mazur, skąd pochodzili Treterowie), Adeli Kieniewicz (38 tomów, ukazują życie zamożnego ziemiaństwa polskiego na przełomie XIX i XX wieku) i urodzonego w Żytomierzu w rodzinie polskiej Apollona Skalkowskiego (40 tomów).

Reasumując, poszczególne tomy serii *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918* i dwie dodatkowe publikacje, zostały przygotowane na podstawie kwerend przeprowadzonych przez zespół historyków skupionych wokół W. Cabana. Seria oparta na bogatej podstawie źródłowej (mемуарystycznej i epistolarnej) przede wszystkim z XIX i początków XX wieku prawdopodobnie wprowadzi do obiegu naukowego wiele nowych ustaleń składających się na pełniejszy obraz losów Polaków z Ziem Zabrzanych.

Издательская серия *Кресы в польских дневниках и письмах 1795–1918* — обсуждение

Резюме

В статье авторы обсуждают итоги работы исследовательского коллектива под руководством профессора Веслава Цабана, который в 2013–2017 годах описал ранее разобъённое мемуарное и эпистолярное наследие поляков из забранных земель. В проекте приняли участие белорусские, литовские, польские, русские и украинские историки. Поисковая работа по сбору информации проводилась в архивах и библиотечных коллекциях Англии, Беларуси, Франции, Литвы, Польши, России и Украины. Результатом этих работ являются уже семь опубликованных томов серии *Кресы в польских дневниках и письмах 1795–1918* и два тома каталога *Дневники и письма польских авторов из забранных земель (Литва, Беларусь, Украина) в 1795–1918 годах. Материалы для каталога*. В ближайшее время планируется издание ещё 7 томов указанной серии.

The series *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918* A discussion

Summary

In the article the authors discuss the result of research conducted by a team headed by Prof Wiesław Caban, the objective of which was to catalogue the dispersed legacy of memoirs and letters by Poles from the Stolen Lands. The project featured Belarusian, Lithuanian, Polish, Russian and Ukrainian historians. It covered archive and library holdings from England, Belarus, France, Lithuania, Poland, Russia and Ukraine. So far the project has produced seven volumes published in the series *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918* and two volumes of the catalogue *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*. Seven more volumes in the series are planned for publication in the nearest future.